

In dees donkere dagen

Antoon Naert

De Bond van West-Vlaamse Volkskundigen zal in de komende winterperiode in samenwerking met het Stedelijk Museum voor Volkskunde in Brugge een tentoonstelling organiseren omtrent volksgehoof, volksgebruiken en eindejaarsfeesten. Om hiervoor een zeker achtergrond te voorzien, drukken we in dit nummer van Van Mensen en Dingen een aantal korte bijdragen rond dit thema af.

Allereerst is er een bijdrage van Luc Traen, initiatiefnemer van de tentoonstelling en eigenaar van het grootste gedeelte van de tentoongestelde werken, die in het kort en in eigen bewoordingen uitlegt waarom hem ertoe heeft aangezet kerstmemorabilia te verzamelen. We laten dit volgen door een eveneens korte uiteenzetting over de opzet van de tentoonstelling en enkele inhoudelijke facetten ervan door Luc Traen en Antoon Naert, waarna de neerslag volgt van een voordracht door deze laatste gehouden op de studiedag van de West-Vlaamse Volkskundigen in Damme, met speciale aandacht voor het vraagstuk van de continuïteit van het kerstfeest en de kerstgebruiken. Een kort stukje van wijlen Urbain Naert leert ons iets over de twee wintermaanden. We sluiten af met een inkijk in de West-Vlaamse kranten waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de hedendaagse commercialisering van het kerstgebeuren.

Hoe het zoal een beetje begon (door Luc Traen)

Je moet weten dat ik een beginnend verzamelaar ben, reeds van bij mijn eerste communie ... Toen moesten we ons gaan tonen in het dorpgebuurte. Bij Adriën en Reintje had ik de week tevoren oude druppelglaasjes opgemerkt in een doos in hun garage. In plaats van zakgeld vroeg ik hen die glaasjes. Met als gevolg dat ik niet alleen die spullen, maar ook nog wat andere én mijn zakgeld meekreeg.

Tijdens mijn lagere schooljaren, na de periode van Sinterklaas, keek ik altijd vol verwondering naar de kerststal met grote beelden in het uitstalraam van Gusten Dhondt, de velomaker in de Dorpsstraat tegenover Jabbeke. Vooral de grote kemel was degene die mij de ogen uitstak. En dan was er nog de kerststal op het plein aan de zijkant van de kerk, die nog groter, met nog grotere beelden en met een gouden ster aan de elektriciteitspaal! Elke keer dat ommetoertje was voor mijn zuster een groot ergernis, maar ik stond er op. Tijdens dezelfde vroege jaren zeventig was er in de dorpschool op een keer een veiling voor de Daktari-actie van zuster Rosa Verhelst. Daar werden onder andere grote kerk-, kapel- en kerstbeelden verkocht. In mijn binnenste had ik

die toch wel graag in mijn bezit gehad, maar o wee, zo groot ! Ik durfde mijn vader niet vragen om er op te bieden, maar in gedachten zag ik ze toch al staan op mijn kamer, zo schoon ! Ze werden dan ook niet mijn bezit, maar dat van een andere fietsenmaker uit Jabbeke, Jozef Deschuyter.

Jaren later, toen ik mijn toekomstige vrouw had leren kennen, kwam ze bij ons thuis met een oude doos met een volledig stel beelden van toch zo'n 15 cm. hoogte. Haar moeder had ze gekregen van Simonne Eeckhout uit Wingene; ze hadden er altijd gestaan in de etalage van haar likeurwinkeltje. Ik was de koning te rijk en ondertussen wist mijn verloofde ook al een beetje welke vis ze aan de haak had. Toen we trouwden, maakte ik voor die beelden een stalletje in vakwerk, opgevuld met geweeft papier (het moest leem voorstellen, zoals de huisjes in Bokrijk).

Erbij stond een boom met allerlei glinsterende spiegelbollen van groot naar klein, met rode strikjes om. We waren echter goed bevriend met Christianne van de Roste Muis (een tot de nok gevuld cafeetje dat ze ondertussen van de hand heeft gedaan). In haar eigen woning had Christianne een boom met allerlei kerstballen erin, waar ik elke keer vol bewondering stond naar te kijken. Allemaal ballen die we kenden van in onze kindertijd, stel je voor ! Christianne zei ons toen ook zo'n boom met ballen bijeen te sparen; het zou zo veel beter passen in ons oude huisje. Een tijdje nadien kreeg ik van Angèle, een bejaarde dame, een drietal dozen met fonkelende ballen die nog aan de boom hadden gehangen toen haar zoon nog klein was (nu meer dan 60 jaar oud !). Om mee te geven aan de kinderen om in de school in de boom te hangen. Dag Jan! Gezien de kwetsbaarheid en de ouderdom zijn die ballen daar nooit geraakt. Ze zijn wel de kern van mijn collectie gaan vormen. We letten op de glazen oogjes die wijzen op de ouderdom van de ballen, maar ook modernere mooie fantasieballen vinden bij ons een rustplaats. We zijn al lang de tel kwijtgeraakt van al de soorten en vormen.

We begonnen ze te klasseren naar vorm: bollen, vogeltjes, paddenstoeltjes, huisjes, kerstmannetjes, ... Ondertussen sleepten we van overal Vlaamse kerststalletjes bijeen, zolang ze maar oud waren. En waarom zouden kleine kandelaartjes en die verschillende soorten kerstkaarsjes met hun mooie verpakking niet kunnen? Of oude kerstmannetjes, of sleetjes ? Intussen deed een sluipend gevoel van plaatsgebrek zijn intrede. Wij gingen dan maar plooiikerststallen verzamelen en boekjes met oude kerstverhalen, en prentjes, kadertjes, verlichting, ...

Maar, na kerstmis komt nieuwjaar, dus verzamelden we geleidelijk aan ook nieuwjaarsbrieven en oude pralinedozen (waren in de kin-

dertijd het geliefde geschenk voor moeder, we konden ze dan trouwens ook nog helpen opeten). Maar alles wordt schaarser te koop aangeboden, ook de nieuwjaarsbrieven. Hoewel vroeger bijna ieder kind er één schreef, eerst een paar keer in het klad, tot het zonder fouten of vlekken was, dan in het net en pats, een vlek ... wegkrabben met een scheermesje en ermee naar moeder en vader, peter en meter, grootmoeder en grootvader, kortom de hele familie. Toch was er een zekere hiërarchie. Je kon immers de grootte (en de prijs) van de nieuwjaarsbrief kiezen naargelang van de bestemming. Op nieuwjaardag dienden dan alle kozijntjes en nichtjes in het openbaar hun brief voor te lezen, met knikkende knieën, tot je vroeg of laat eens haperde en er dan helemaal niet meer aan uit kon. Later, na de dood van onze grootouders, kreeg ik van tante al die nieuwjaarsbrieven terug. Bedankt, tante!

Zo krijgt bij mij de minste herinnering een uitvloeisel, een reden om dingen bij te halen en bij te houden. Daardoor leef ik weliswaar een beetje in een fantasiewereld, maar daar voel ik mij goed bij. Elke keer als ik weer eens iets nieuws op de kop heb kunnen tikken, ben ik in de zevende hemel; elke keer een gelukkig man, hoe groot of hoe klein het hebbeding ook is. Daarenboven woon ik in het prachtige Brugge, meer nog in de mooiste wijk van Brugge, de Sint-Annawijk, op een boogscheut van het volkskundemuseum. Elke dag geniet ik met volle teugen van mijn omgeving, zowel in huis als in de wijk. God zij dank heb ik een veelbegrijpende vrouw, die geduldig al dat materiaal elke week een stofbeurt geeft en die (bijna) nog nooit iets heeft gebroken! Soms vraagt zij zich wel eens af waar we het allemaal zullen blijven zetten en of ik dan nooit genoeg krijg, maar de volgende dag komt ze zelf alweer met een vondst op de proppen. Op mijn veertigste zei ze mij: "Hoe ouder je wordt, hoe beter je in dit interieur past!" Voorwaar een compliment voor de echte verzamelaar! De toekomst is ook al verzekerd. Zoon Maarten is minstens even gedreven als ikzelf: in de vroege uurtjes op de rommelmarkten rondsnuisterend en dochter Liza bouwt evenzeer aan een eigen omgeving. Kortom, er is een huisje in de Peperstraat dat een rustoord is voor oude dingen en dagelijks komen er nieuwe bedjes vrij, die even snel weer worden opgevuld ...

In dees donkere dagen (door Luc Traen en Antoon Naert)

De kerstboom

Los van verhalen over Bonifacius in de 9de eeuw en Luther in de vroege 16de eeuw lijkt de kerstboom te zijn ontstaan in Duitse context uit de versmelting van de paradijsboom, een met appelen versierde spar die de boom van goed en kwaad voorstelde, en het kerst-

licht, een piramidevormig houten kader dat de geboorte van Christus als het licht van de wereld voorstelt en dat met glazen bollen en kaarsen werd versierd. Terwijl in de 16de eeuw vooral eetbare versieringen de boom sierden, stapte men vanaf de 17de eeuw geleidelijk aan over op het geflonker van versierselen. Toch zou het nog tot ongeveer 1870 duren vooraleer de kerstbal zijn intrede zou doen. In de volkscultuur zijn vooral de bollen met een glazen oogje van de firma AJEKO (Alfred Jezelin) van de jaren 1940 - 1950 beroemd geworden.

De kerststal

Een boom zonder stal lijkt ondenkbaar. Net zoals voor de kerstboom steeds wordt verwezen naar Luther als uitvinder, staat Sint-Franciscus van Assisi boven aan de lijst met initiatiefnemers voor de kerststal. Hij zou voor het eerst met levende beelden het evangelieverhaal tot leven hebben laten komen. Aan de kern van de stal is ondertussen niet veel meer veranderd: kindje, Maria en Jozef vormen de centrale spil, os en ezel, herders en schapen, drie koningen met hun rijdieren, allerhande nevenpersonages, hele dorpen, ... kunnen het geheel komen aanvullen. Meer dan de andere kerstuitingen wordt de kerststal bepaald door streek- of landgebonden conventies. Een speciaal en volks soort kerststallen zijn die uit karton die zich openplooiën tot driedimensionale stallen.

De kerstman

Of de kerstman nu werkelijk is ontstaan uit Noorse godheden of niet, zal wel altijd een openstaande vraag blijven. Feit is dat hij geleidelijk aan samengesmolten is uit een aantal verschillende figuren. Sint-Nicolaas viel tijdens de reformatie als heilige in ongenade en werd als geschenkenbrenger vervangen door een seculiere kerstman, die zijn vorm dan weer ontleende aan Pelz Nicel, een bebaard zwart personage dat Christkindchen vergezelde. Beide versmolten tot één gelijkaardige figuur: Belsnickel als de boze kerstman en Kriss Kringle als de brave. Hoewel de kerstman steeds een lange witte baard droeg, kon hij in allerhande plunjes zijn uitgedost. Een aantal Amerikaanse tekenaars en vooral de Coca Cola Company bezorgden hem uiteindelijk zijn bekende uiterlijk, terwijl onze Sint-Nicolaas hem in Amerika zijn naam verschafte (Santa Claus).

De kerstkaart

De geschiedenis van de kerstkaart vangt aan in 1843, bij de Engelman Sir Henry Cole. Duizend litho's gingen in Londen over de toonbank. Tegen de tweede helft van de 19de eeuw bloeide de kerstkaartenhandel al in Europa, in Amerika pas vanaf de eeuwwisseling 19de - 20ste eeuw. De kerstkaarten geven een goed overzicht van allerhande kerstsymbolen en hun evolutie.

De kerstlekkernijen

Vlaanderen kent zijn vollaards of krentenventjes met patacon, Duinkerke de Pains d'Amandes, Duitsland zijn Lebkuchen, Engeland de Christmas Pudding, Amerika het Gingerbread, ... Elke streek heeft zijn eigen streekspecialiteiten die eigen zijn aan de kerstperiode.

Nog klaarder dan die zonne. Lichtsymboliek in het Kerstfeest: een geval van "Gesunkenes Kulturgut"? (door Antoon Naert)

Toen in de eerste eeuwen van het Christendom niet alleen de dood en de heropstanding van Christus, maar ook andere kerkelijke feesten aan belang begonnen te winnen, sprong er één feest onmiddellijk naar voren: de geboorte van Christus. Net zoals elke godsdienst in opmars hadden de Christenen immers niet alleen de topografische superioriteit in het Romeinse Rijk verworven - kerken hadden op de fora de tempels geleidelijk aan verdrongen - nu was de tijd ook aangebroken om de hand te leggen op het chronologische aspect: de kalender diende een Christelijke tijdsindeling te worden. Daartoe had men heel wat nieuwe merkpunten, feesten, nodig. Die dienden zich te distantiëren van de oude heidense feesten, zonder daarbij in conflict te treden met het gros van het klassieke publiek. Wij zien dan ook dat in deze vroege periode sprake kan zijn van een zekere inhoudelijke continuïteit tussen de heidense en de Christelijke feesten. We onderzoeken deze continuïteit heel specifiek voor het middeleeuwse kerstfeest.

Toen in de vroege 4de eeuw een datum voor het kerstfeest werd gezocht, kwam de kerkelijke hiërarchie uit op 25 december, vroeger al eens voorgesteld, maar toen onmiddellijk verworpen wegens te heidens. Nu echter, met Constantijn aan de macht, leek deze datum, de herdenking van de geboorte van Sol Invictus, een facet van Mithras, ineens veel aanvaardbaarder, niet het minst omdat Constantijn tot het einde van zijn leven is blijven twijfelen tussen beide godsdiensten. Voor de klassieke geest viel het daarenboven niet zwaar om het licht dat in de wereld kwam of met Sol Invictus of met Christus te vereenzelvigen. Maar niet alleen in klassieke en oosterse milieus werd deze oplossing goed ontvangen, ook in de Keltisch-Germaanse delen van de Romeinse wereld kon men met deze oplossing leven, omdat ze precies samenviel met de feestelijkheden rond de midwinter-zonnewende en de Joelfeesten, eveneens feesten die de overwinning van het licht op de duisternis hoog in het vaandel droegen. De keuze voor continuïteit in datum en inhoud van deze feesten blijkt dus in de eerste plaats een politiek goed doordachte beslissing te zijn in de strijd om de suprematie over de kalender en de tijd.

Tijdens de vroege middeleeuwen verliezen we enigszins het spoor van de gebruiken rond kerstmis en de geboorte van Christus. We kennen wel een aantal liturgische bronnen, maar van de volkse beleving van het feest horen we niet zo heel veel. Wel vangen we hier en daar geruchten op over het doorleven van voorchristelijke gebruiken in en buiten christelijke context.

Pas in de late middeleeuwen vangen we opnieuw wat op over de perceptie van het kerstgebeuren en wel aan de hand van een aantal kerstliederen (We gebruikten de compilaties "Nog klaarder dan die zonne van het ANZ, Sterretje, sterretje van Klakkebusse en de kerst-cd van 't Kliekske). Bij het nalezen van deze teksten komen een aantal verrassende vaststellingen naar voren. Allereerst merken we dat slechts in een paar gevallen wordt gesproken over Christus als bron van licht en dat deze gevallen steeds terug te vinden zijn in vertalingen van Latijnse liederen. Ook in het algemene kader van het kerstgebeuren komt de lichtsymboliek slechts marginaal aan bod, namelijk waar over de ster wordt gesproken. Wat wel in het oog springt, is het hoge soapgehalte van de verhalen die worden verteld: het arme kindje, koude omstandigheden, krotwoningen en stallen, os en ezel, ... het pittoreske; het menselijke haalt het van het dogmatische.

De verklaring van dit fenomeen dienen we te zoeken in een veranderende contextuele situatie. Na de Karolingische renaissance was het niet langer noodzakelijk om tegenover een halfheidense bevolking het kerstfeest voor te stellen als de opvolger van de heidense feesten van overwinning van het licht. Wel diende de gewone mens zich terug te vinden in de gebeurtenissen van de bijbel, moest die leefwereld worden tot zijn leefwereld. Het bij uitstek huiselijke feest van de geboorte van een kind was hiervoor een veel betere aanleiding dan welk ander liturgisch feest ook. Het werd dan ook snel het feest waarbij het samengaan van de goddelijke en de menselijke trekken van Christus aan de bevolking kenbaar konden worden gemaakt, zonder daarbij theologische discussies over de dubbele natuur van Christus te voeren. De context blijkt tijdens de middeleeuwen met andere woorden te zijn veranderd, waardoor ook de inhoudelijke continuïteit ophoudt te bestaan; de chronologische continuïteit daarentegen blijft ontegensprekelijk: het feest zal blijven op 25 december.

Toch kennen wij nog steeds kerstmis als een feest van licht, waardoor de indruk kan worden gewekt dat er wel degelijk een continuïteitslijn te onderscheiden is. Hierbij dienen wij echter op te merken dat bij de kerstliederen waar de lichtsymboliek in voorkomt, het gaat om vertalingen van Latijnse liederen, ontstaan in liturgische of in niet-seculiere context, contexten waarop op dat ogenblik de scholastiek een sterke invloed uitoefent. Ondertussen krijgt de middeleeuwse maat-

schappij meer en meer aandacht voor het extatische en het mystieke, waarbij twee richtingen van belang zijn: de zuivere mystiek, het schouwen van Christus via buitenzintuiglijke waarneming en de doorgedreven studie van allerlei denkbeelden in de scholastiek. Beide richtingen zijn intensief bezig met de lichtsymboliek. Dat kan niet anders dan invloed uitoefenen op de denkwereld van de geleerden en geleidelijk aan begint een nieuwe lichtsymboliek ingang te vinden in de gedachtenwereld van de intellectuele elite, een lichtsymboliek die veel minder eenvoudig is dan die uit de laatklassieke periode en een heel andere voedingsbodem heeft. Geleidelijk aan vindt die nieuwe aandacht voor het licht via de liturgie opnieuw aansluiting bij de ondertussen geldende opvatting van het kerstfeest en draagt bij tot een verrijking van het symbolische gehalte van dit kerstelijke feest.

De verdere ontwikkeling kennen we: bomen, kaarsen, lichtjes, ballen, stalletjes, sterren, ... De lichtsymboliek van de late middeleeuwen wordt verder ontwikkeld en gepopulariseerd en gaat de beleving van het feest veranderen, geeft de aanzet tot een evolutie die uiteindelijk uitmondt in de eclatante lichtshow van het huidige kerstfeest. Het lijkt er op dat we bij uitspraken over continuïteit veel voorzichtiger dienen te zijn dan in werkelijkheid gebeurt en op zoek dienen te gaan naar de tussenperiodes, heel dikwijls de middeleeuwen. Voor veel volkskundigen is dit jammer genoeg nog onbekend en soms moeilijk toegankelijk terrein.

De wintermaanden (door Urbain Naert †)

December

De 10de maand naar Romeinse standaarden staat onder heel wat andere namen geboekstaafd. Naast de benaming Joel- of zonne-maand, vinden we al heel vroeg, onder Karel de Grote (9de eeuw) de naam Heilog Manoth, 'heilige maand', terug. Maar ook kerstmaand, wintermaand, vriesmaand, wolfsmaand en horemaand komen voor. De eerste zondag van de advent wordt dan weer "Ad te levavi-zondag" genoemd, naar een zinsnede uit het Introitus, de tweede Populus Sion-zondag, de derde Gaudete-zondag en de vierde Rorate-zondag. Tijdens de advent zijn de altaar- en miskleden violet (violacea).

De 1ste december is toegewijd aan de heilige Natalia, de vrouw van Sint-Adrianus uit de eerste helft van de 3de eeuw, die de patrones is van de getrouwde lieden. Het versje gaat dan ook als volgt "Het order van Sinte Adriaen, waar twee paar schoên voor het bedde staan."

De woensdag omstreeks de 19de december wordt quatertemperwoensdag, vergulden woensdag, gulden woensdag, missusdag of

OLV-mis genoemd. De mis die op deze dag wordt gecelebreerd, zou de krachtigste mis van het jaar zijn en krijgt de naam daalderkes, mis-serkes, herderkes, duivkedaals en zenderkes mee.

Om nog even de verstrengeling tussen de verschillende winterfeesten mee te geven, dit kerstgedichtje:

Engeltje, engeltje Gabriël,
 Bringt een koekske naar mijn kasteel,
 Mijn kasteel in Spanje,
 Appeltjes van Oranje,
 Appeltjes van Condé Condé
 Bringt er tiene of twaalve meê,
 Mien kasteel alleene
 Bring me een koekske kleene
 Bring me een koekske groot,
 Leg het in Maria's schoot,
 Jesuke zal 't wel beuteren,
 en Jantje zal 't wel sneukelen!

We sluiten december af met het feest van de Heilige Sylvester, jaarsavond, nieuwjaarsavond of nieuwavond en stappen zo de volgende maand binnen.

Januari

De naam januari komt van Januarius, een Latijnse naam of van Dianus/Janus, samen met Portumus Romeinse goden die de doorgang voorstellen (met sleutel en twee gezichten). De eerste maand van het jaar krijgt dus de naam van de poortwachter mee, betekent dus eigenlijk zoets als "poortmaand". Bij ons is de maand bekend onder nogal wat andere namen: wintermanoth (9de eeuw), hardemaand, herdemaand, lechmaand, lauwmaand, loumaand en nieuwjaarmaand.

De 1ste januari is de dag van de besnijdenis van Christus, maar daar lijkt de volkse geest zich niet echt mee bezig te houden; de dag wordt dan ook meestal aangeduid als jaarsdag, jaarsmesse of nieuwjaarsdag. Om af te sluiten ook hier een kort gedichtje:

'k Wensche u 't nieuwe en 't oude,
 een paar handschoenen voor de koude,
 en een perruque met haar,
 'k wensche u een zalig nieuwe jaar!

Menukaarten

Denise Vekeman

'God zegene met apetijt allen die aan tafel zijt'

(opschrift van een Gentse menukaart, 1953)

In 1541 lag er tijdens een diner naast de hertog van Braunschweig een lange brief op tafel, opgesteld door zijn chef-kok. Nu en dan raadpleegde de hertog de lijst met gerechten, zodat hij vooraf wist wat de pot zou schaffen. Gerechten werden ook met krijt op een bord geschreven, vergelijkbaar met de hedendaagse menu's in bistro's en restaurants die dagschotels serveren. Maar het gebruik om een lijst met gerechten op tafel te leggen dateert uit de 18de eeuw, na de introductie van het bord en de vork. Nog een voorloper van de menukaart is de 'Almanac des Gourmands' uit 1803, waarin gerechten werden opgetekend die op een wedstrijd in Parijs waren bereid, gekeurd en gesmaakt.

De oudst bekende menukaart wordt bewaard in het museum van het kasteel van Versailles. Ze heeft een ronde vorm en werd ontworpen door de beroemde Franse kok Brain de Sainte Marie ter gelegenheid van een souper van Louis XV op 17 augustus 1757. Alleen koningen, de adel en rijke burgers gebruikten menukaarten, waardoor men een idee kreeg van hun welstand. Hoewel menukaarten vooral herinneringen aan familiegebeurtenissen oproepen, verwijzen ze ook naar historische feiten, feesten van gilden en verenigingen. De datum en de reden voor het feest werden meestal vooraan op de kaart vermeld. Ze geven ons uiteraard ook een beeld van de wijzigingen op culinair gebied door de jaren heen.

Er zijn drie soorten menukaarten:

- **familiemenu's**, de grootste groep, zijn kaarten voor feesten van allerlei aard;
- **restaurantmenu's** zijn de spijskaarten in eethuizen en restaurants;
- **tariefkaarten** vindt men in cafés en koffiehuisen; het zijn prijslijsten van dranken en snacks die men er kan bestellen.

Vormgeving

Aan het uiterlijk van spijskaarten werd heel veel aandacht besteed. Allerlei meetkundige figuren, van driehoek tot cirkel, werden gebruikt, naast speciale uitvoeringen zoals bv. een menukaart in flesvorm. Alle soorten materialen werden aangewend: zowat alle papier-